

Gewenste en ongewenste immigratie te Brugge tussen 1830 en 1860¹

Pogingen tot het reguleren van migratie zijn geen recent fenomeen, net zo min als het onderscheid tussen gewenste en ongewenste migranten. Ongewenste migranten, en zelfs gedeporteerden, kregen niet steeds zomaar de term illegaal opgeplakt. In België dook deze term pas voor het eerst op tijdens het interbellum op beleidsdocumenten en uiteindelijk ook in het publieke debat. Toch benadrukken historici dat illegaliteit niet nieuw is zoals vaak beweerd wordt, maar dat het concept om illegaal te zijn veel ouder is en nauw verbonden met staatsvormingsprocessen en het systeem van armenzorg in het verleden.²

Met deze studie trachten we een bijdrage te leveren aan het historisch onderzoek naar ongewenste migratie. De behandelde periode 1830-1860 start bij de oprichting van de Belgische staat en eindigt met de overgang van een eerder 'brutaal vreemdelingenbeleid' naar een meer liberaal beleid.³

Aangezien dataverzameling op grote schaal moeilijk uitvoerbaar is vanwege het complexe en ambigue karakter van illegale en ongewenste migratie, werd bewust gekozen voor een kleinschalige en lokale studie. De beperkte periode van 30 jaar bood bovendien de gelegenheid om de belangrijkste primaire bronnen bij het onderzoek te betrekken. Zo kon tegelijkertijd een antwoord gegeven worden op de vraag naar studies waarin kwantitatief onderzoek gekoppeld wordt aan een kwalitatieve case, en op de vaststelling dat migratieonderzoek vanuit een lokale context voor wat Vlaanderen betreft nog steeds schaars is.⁴

† Dit artikel is gebaseerd op het onuitgegeven E. BOURGEOIS, *Gewenste en ongewenste immigratie in Brugge tussen 1830 en 1860*, masterproef, UGent, 2012-2013, 124 p., promotor dr. Torsten Feys.

2 M. SCHROVER, J. LEUN, L. LUCASSEN & C. QUINSPÉL, *Illegal migration and gender in a global and historical perspective*, Amsterdam, 2008, p. 12-20.

3 F. CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The creation of guest workers, refugees and illegal aliens*, New York-Oxford, 2000, p. 16-17.

4 J. ART & E. VANHAUTE (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003, p. 142.

Hierna volgt een studie over de immigratie op het Brugse grondgebied binnen de vestingen, gebaseerd op primaire bronnen in het Brugse Stadsarchief: briefwisseling tussen de verschillende autoriteiten; documenten die werden geproduceerd door het Brugse Stadsbestuur op vraag van de centrale overheid, zoals vreemdelingenstaten en maandelijkse mutatielijsten van vreemdelingen; Gemeentebladen van de stad Brugge; en algemene volkstellingen (vanaf 1846). Deze bronnen bevatten erg uiteenlopende en vaak fragmentarische informatie; zij laten bijgevolg veel ruimte voor interpretatie. Met een toetsing van zowel kwalitatieve als kwantitatieve gegevens uit deze bronnen aan de bevindingen uit de secundaire literatuur wordt een zo accuraat mogelijk beeld geschetst over wie naar Brugge migreerde tussen 1830 en 1860, wie 'gewenst' en wie 'ongewenst' was, hoe dit vorm kreeg, en wat hiervan de gevolgen waren.

WIE IS DE VREEMDELING?

Voor de analyse van de immigratie in Brugge is het noodzakelijk om vooraf stil te staan bij de variërende invulling van het begrip 'vreemdeling' en de gebrekkige vreemdelingenregistratie in de 19de eeuw. Pas in de volkstellingen van 1890 werd nationaliteit voor het eerst opgenomen. Vóór 1890, en dus ook tijdens de hier bestudeerde periode 1830-1860, werden vreemdelingen bij de tellingen niet afzonderlijk vermeld en maakte men enkel onderscheid tussen personen geboren in België en personen geboren in het buitenland. Veel van de in het buitenland geboren personen waren echter geen vreemdelingen. De telling van 1900 toont aan dat West-Vlaanderen op een totale bevolking van 805.236 inwoners slechts 7.834 personen telde met een vreemde nationaliteit tegenover 16.879 inwoners geboren in het buitenland. Van de West-Vlamingen geboren in het buitenland beschikte maar liefst 11.246 of 67% over de Belgische nationaliteit.

Ook de contemporaine vreemdelingenwetgeving zaait verwarring door de verschillende categorieën vreemdelingen niet voldoende te specificeren, waardoor de informatieverzameling rond vreemdelingen niet eenduidig verliep. Zo stelde het Brugse Stadsbestuur

in 1834, 1839 en 1850 vreemdelingenstaten op in opdracht van de centrale overheid.⁵ Maar in 1839 bleek het voor het Stadsbestuur bijvoorbeeld niet duidelijk of de term vreemdeling alleen maar sloeg op politieke vluchtelingen, en enkel op personen die er nog verbleven of ook op wie reeds vertrokken was.⁶ De lijst van 1850 gaat dan weer alleen over vreemdelingen die een vestigingsvergunning hadden aangevraagd. Ook voor de maandelijkse rapporten van mutaties van vreemdelingen werd helemaal niet gespecificeerd welk soort vreemdeling hierin opgenomen moest worden: reizigers en passanten, tijdelijke migranten, gevestigde vreemdelingen of alle types.

Opmerkelijk is ook dat de lokale beleidsmakers te Brugge in hun Gemeenteraadsverslagen en briefwisseling bij het gebruik van de term 'vreemdelingen', geen enkel onderscheid maakten tussen buitenlanders en personen die zich van buiten Brugge in de stad kwamen vestigen. Deze bestempeling van alle niet-stadsgenoten als vreemdeling was een gevolg van de op dat moment geldende wetgeving waarbij de gemeente verantwoordelijk was voor de armenzorg van haar inwoners, en waar we verderop in dit artikel uitgebreid op terugkomen.

BUITENLANDSE VREEMDELINGEN

Uit de nationale migratiebalansen gebaseerd op de volkstellingen die vanaf 1846 om de tien jaar gehouden werden, komt duidelijk naar voor dat België in de tweede helft van de 19de eeuw eerder een emigratie- dan een immigratieland was. Rond het midden van die eeuw is dit het meest uitgesproken.⁷ Onderstaande tabel toont aan dat het aantal emigranten hoger lag dan het aantal immigranten, althans tot na de eeuwwisseling. Het aantal vreemdelingen of mensen geboren in het buitenland, bedroeg in 1846 2,2% van de totale Belgische bevolking.⁸ Dit steeg nog lichtjes naar 2,6% in 1880.⁹

5 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Politievaria (10-31), Fiche 1834-1835, vreemdelingenstaat 2/5/1834; Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839; Openbare Veiligheid/Politie, Periodieke Rapporten (8-18), Fiche 220, vreemdelingenstaat 11/4/1850.

6 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 11/3/1839.

7 A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 105.

8 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 109.

9 <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/volkstelling>.

Tabel 1: Migratiebalansen, 1847-1910*

1847-1856	-153.881
1856-1866	-83.404
1867-1880	-23.618
1881-1890	-19.240
1891-1900	-20.851
1901-1910	12.673

* Verschil tussen de bevolkingscijfers van twee opeenvolgende volkstellingen, min de natuurlijke demografische bewegingen als gevolg van geboorte-overlijden. Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847 en A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven, 1993, p. 91-94.

Brugge daarentegen telde in het midden van de 19de eeuw 2,7% buitenlandse vreemdelingen. Dit percentage ligt iets hoger dan het nationale, maar is anderzijds relatief laag ten opzichte van de hoofdstad waar in 1842 iets meer dan 6% van de bevolking ingeschreven stond als vreemdeling.¹⁰ Net als in Brussel kwam het grootste deel van de buitenlanders in Brugge uit de buurlanden.

Tabel 2: Herkomst van buitenlanders te Brussel in 1842 en te Brugge in 1846

	BRUSSEL	BRUGGE		
	Totaal%	Totaal%	Mannen%	Vrouwen%
NEDERLAND	19,0%	22,6%	43,0%	57,0%
FRANKRIJK	45,0%	31,9%	42,3%	57,7%
DUITSLAND	19,0%	6,8%	49,5%	50,5%
ENGELAND	11,0%	30,3%	36,4%	63,6%
VARIA	6,0%	8,3%	44,1%	55,9%
TOTAAL	100,0%	100,0%	41,3%	58,7%

N Brussel = 7.080

N Brugge = 1.334

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847 en A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 111.

Gedurende de 19de eeuw genoot Brugge, nog meer dan Brussel de voorkeur bij de Engelsen. Het Brugse Stadsarchief bevat aparte staten van Engelsen, opgesteld in 1837 en 1850, die in tegenstelling tot de gewone vreemdelingenstaten naast het gezinshoofd ook

10 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 110.

alle leden van de familie opsommen. Hieruit blijkt dat de overgrote meerderheid van de Engelsen immigreerde met een familie die gemiddeld zes gezinsleden telde.¹¹

Tabel 3: Engelse gezinshoofden in Brugge in 1837 en 1850; man/vrouw verhouding, met/zonder familie

	1837		1850	
	TOTAAL%	MET FAMILIE%	TOTAAL%	MET FAMILIE%
MAN	83%	85%	70%	71%
VROUW	18%	93%	30%	69%
TOTAAL	100%	86%	100%	70%

N 1837 = 80

N 1850 = 105

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, staat van Engelsen 1/1/1837; Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850.

Minstens de helft van de Britten leefde van zijn opbrengsten. Vaak waren het ex-kolonialen, ex-militairen en renteniers, later gevolgd door kunstenaars en handelaars.¹² Een minderheid kwam aan de kost door te werken als vakman, geestelijke of intellectueel. Aangezien het leven hier veel goedkoper was vormde de immigratie naar België en Brugge voor de Engelsen een manier om hun stand te behouden. Binnen het fenomeen immigratie is dit de enige keer dat de invloed van de lage levensduurte – één van de meest karakteristieke aspecten van de 19de-eeuwse Belgische economie – duidelijk te zien is. Dit speelde trouwens enkel voor de begoede milieus die redelijk wat te spenderen hadden. De Franse arbeiders bijvoorbeeld, die hier een goedkoper leven konden leiden, ontvingen hier ook een lager loon.¹³

11 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, staat van Engelsen 1/1/1837; Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850.

12 L. VAN BIERVLIET, in: J.DHONDT, M.RYCKAERT & A.VANDEWALLE (eds.), *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, Tiel, 1999, p. 172.

13 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 113.

nr	nom & surnom (par origine)	age	Qualité ou profession	Remarque	Indiquer si l'étranger appartient au dit endroit ou s'il est étranger	Lieu de naissance	Rec. de l'étranger sur la ville	observed
1	Will. Pott	67	Archer	nael. born. 01-18	en apparence nat	Anden	14	
2	Carst. Joly	36	Arts. Anglais	a. bel de l'étr. 01-18	»	Brabant	21 juil. 184	
3	George. Jam.	71	Archer	a. bel de l'étr. 01-18	Bien qu'on crant	Anden	14	
4	Amand. Elmond	61	»	a. » 01-18	»	Nantrun	14 juil. 184	
	Ferdinand	41	Epous.	»	»	»	»	
	Améd. Romagne	28	sell.	»	»	»	»	
5	Joseph. Vey.	68	Archer	a. bel de l'étr. 01-18	en apparence nat	Brehan	23 juil. 184	
6	Wig. Amal	38	Religieux	»	»	Lisieux	14	
7	Caplan. Guillon	47	Archer	a. 14 d'étr. 01-18	Ancien un march.	Arceville	aut. 184	
	Guillaume. Aron	57	Epous.	»	»	Arceville	»	
	Alexis. Guillon	47	sell.	»	»	Arceville	»	
	a. Charon	18	»	»	»	»	»	
	a. Lévesque	11	»	»	»	»	»	
	Ernest. Guillon	16	»	»	»	Bruxelles	»	
	Albin. Aron	11	Arceville	»	»	Arceville	»	
	Samuel. Amal	11	»	»	»	Lisieux	»	
	Maxime. Guillon	18	»	»	»	Arceville	»	
8	Maxime. Guillon	38	Archer	»	en apparence nat	Stalvey	21 juil. 184	
9	Carroll. Joly	55	»	»	»	Arceville	23 juil. 184	
10	Frank. Miller	57	»	»	»	Arceville	28 juil. 184	
11	Auguste. Guillon	46	Arceville	temp. par le tour 01-18	Ancien un march.	Anden	21 juil. 184	
12	Boyl. Mard	60	Archer	un march de l'étr. 01-18	»	Conflitree	14 juil. 184	
	Henri. Elskelt	59	Epous.	»	»	»	»	
	Boyl. Olyp	56	Epous.	»	»	»	»	
	Alexis	50	sell.	»	»	»	»	
	Marie	35	»	»	»	»	»	
	Arick. Mard	18	»	»	»	»	»	

Staat van Engelsen, 1850

De staat vermeldt de namen van de Engelse vreemdelingen, hun leeftijd, beroep, adres, type woning, geboorteplaats en aankomstdatum; ook de familieleden werden opgenomen in tegenstelling tot de gewone vreemdelingenstaten. Alhoewel er aparte staten werden opgemaakt voor Engelsen te Brugge, zijn er op de gewone vreemdelingenstaten ook Engelse vreemdelingen opgenomen. Bij vergelijking tussen beide bleek er echter weinig of geen overlap.

(BRUGGE, Stadsarchief, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850).

Tabel 4: Beroepen van de Engelse gezinshoofden te Brugge in 1837 en 1850

	1837%*	1850%	TOTAAL %*
geestelijke	0%	6%	4%
militair	17%	8%	11%
rentenier	41%	65%	57%
zelfstandige	37%	11%	20%
varia	6%	10%	9%
TOTAAL	100%	100%	100%

*Voor 26 gezinshoofden in 1837 was het beroep niet vermeld; deze werden niet opgenomen in deze tabel

N 1837 = 54

N 1850 = 159

Bron: BRUGGE, Stadsarchief, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, staat van Engelsen 1/1/1837; Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 220, 1850-1851, staat van Engelsen op 20/11/1850.

Naast de lage Belgische levensduurte als pull-factor voor Engelse immigranten, kunnen we hun sterke aanwezigheid te Brugge ook verklaren vanuit een interesse in het rijke verleden, de ligging en het pittoreske karakter van de stad.¹⁴ Eens op gang gekomen hield dit historisch gevormd migratiepatroon zichzelf in stand, in wat Douglas S. Massey omschrijft als een proces van ‘cumulatieve veroorzaking’.¹⁵ Het leidde tot de vorming van een transnationale Engelse gemeenschap, die op haar beurt deze historische gegroeide migratiestroom mee in stand zou houden.¹⁶ De aanwezigheid van een heuse ‘Engelse kolonie’ beïnvloedde het stadsleven en stadsbeeld te Brugge. Winkels met tweed en Engels porselein, fancyfairs en neogotische architectuur zijn hier maar enkele uitingen van.¹⁷ De Engelsen beschikten te Brugge ook over een school waar hun kinderen konden genieten van een goede kwaliteit van onderwijs. Reeds in 1826 hadden de leiders van *The English Society* de toestemming verkregen van de overheid om te Brugge een Engels leesgezelschap op te richten. Dit vormde het voorbeeld voor de latere opgerichte *Société Littéraire*, waar de mannen uit de hogere klasse onder de Bruggelingen samenkwamen om de krant te lezen en biljart te spelen.¹⁸ We treffen de Engelse gemeenschap vooral aan in de welgestelde Brugse wijken van Sint-Jacobs en Sint Walburga.¹⁹

De Fransen die een ongeveer even grote groep buitenlanders vormden te Brugge vertoonden een heel ander profiel. In 1834 kon nog een aantal onder hen rentenieren, maar volgens de vreemdelingenstaat van 1839 behoorden ze allen tot de werkende bevolking. Het aandeel van de Franse zakenlieden en intellectuelen, wat in 1834 nog de grootste groep vormde, kromp dan ook ten voordele van de gespecialiseerde vaklui die in 1839 44% van het geheel vertegenwoordigden.²⁰

14 VAN BIERVLIET, in: *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, p. 172.

15 E. LUIBHEID, ‘Sexuality, migration and the shifting line between legal and illegal status’, in: *A Journal of lesbian and gay studies*, 2008, Volume 14, nr. 2-3, p. 183.

16 R. MAHIAU, *De genderdimensie in het Belgische en Europese asiel- en migratiebeleid*. Brussel, Instituut voor de gelijkheid van mannen en vrouwen, 2010, p. 17-19.

17 VAN BIERVLIET, in: *Brugge: De geschiedenis van een Europese stad*, p. 172.

18 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 548, brief 3/11/1826.

19 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848, 1853 en 1856.

20 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Politievaria (10-31), Fiche 1834-1835, vreemdelingenstaat 2/5/1834; Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839; Openbare Veiligheid/Politie, Periodieke Rapporten (8-18), Fiche 220, vreemdelingenstaat 11/4/1850.

Daarnaast getuigt de literatuur vooral van een massale tijdelijke arbeidsemigratie vanuit de provincie West-Vlaanderen naar Frankrijk tussen 1838 en 1860.²¹ Uit de Brugse Gemeenteraadsverslagen van 1830-1860 weten we dat de meeste buitenlandse paspoorten die voor Frankrijk bestemd waren, uitgereikt werden aan armen. *De armen verklaren er werk te gaan zoeken of er zich te willen perfectioneren in hun beroep.*²² Uit onderstaande tabel blijkt dat deze veelal tijdelijke en/of circulaire migratiebewegingen klaarblijkelijk niet in de geregistreerde emigratiecijfers vervat zitten. Ze worden wel weerspiegeld in het aantal uitgereikte buitenlandse paspoorten. De Belgische liberale regering speelde een actieve rol in het stimuleren van de emigratie, en tussen 1851 en 1861 verdubbelde het aantal Belgen in Frankrijk van 128.000 naar 204.000.²³ In de volkstelling van 1890 wordt voor West-Vlaanderen melding gemaakt van 16.800 inwoners geboren in het buitenland, waarvan een overgrote meerderheid in Frankrijk.²⁴ In 1848 waren immers verschillende duizenden Belgische arbeiders die zich in Frankrijk hadden gevestigd, teruggekeerd onder druk van de dreiging met fysiek geweld door hun autochtone concurrenten, en dit als gevolg van de toen heersende crisis. En ook de depressie van het laatste kwart van de 19de eeuw zorgde voor een terugkeergolf van de ondertussen tweede generatie uitgeweken Belgen in Frankrijk, wiens aanwezigheid vanwege een krapper wordende arbeidsmarkt opnieuw gecontesteerd werd.²⁵

21 F. CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', in: J. ART & L. FRANCOIS (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, p. 242.

22 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852 en 1857.

23 CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940*, p. 3.

24 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 109.

25 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 245.

Section Ost

Tableau de change qui est tenu à la ville de Bruges depuis le 1er 1839

Nom et Prénom	Age	Lieu de naissance	Nature sociale	Profession	Daté de l'entrée dans le pays	Cause première de l'émigration	Moins de 5 guilder	Produit annuel en Belgique	Obs
Ernst Charles	28	Bruxelles	Widow	Chapelier	4 Oct 1836	pour s'établir	500 stels	Comm	
Calebeth Van	38	Leerdam	Widow	particulier	10 Jan 1838	pour économie	de 1000	»	
Guys Jozef Laben	28	Bruxelles	Widow	Coiffeur	15 Jui 1838	»	»	»	
Guilques Van	41	Niebo	»	tailleur de drap	1839	tailleur de drap	»	»	
De Veger Jozef	50	Wolphaert	Fredericq	Widow	9 Jui 1839	pour s'établir	»	»	
Frans Fick	37	Leerdam	Widow	Chapelier	1 Jui 1839	»	»	»	
Breunbach Van	50	Elburg	Widow	Chapelier	15 mai 1839	de drap	»	»	
Kerstadt Charles	28	»	»	de drap de bon	15 avr 1839	pour s'établir	»	»	
Reen Van	50	Leerdam	Widow	Coiffeur	8 Jui 1839	»	»	»	
Richard Conder	41	Elburg	Widow	Coiffeur	1 ^{er} 1839	»	»	»	
Guillaume Van	41	Elburg	Widow	Chapelier	31 ^{er} 1839	»	»	»	
Pieter Van	49	Langhans	Leid	Maître	9 avr 1839	pour économie	de 1000	»	
Willelmus Van	53	Leerdam	Widow	particulier	1839	»	de 1000	»	
Leander	55	Bruxelles	Widow	Coiffeur	1 ^{er} 1839	»	de 1000	»	
Leander	50	»	»	Coiffeur	1839	»	de 1000	»	
Willelmus	35	»	»	»	1839	»	»	»	
Richard Van	70	»	»	Coiffeur	1839	»	de 1000	»	
Baron	60	Leerdam	Widow	Coiffeur	1839	»	de 1000	»	

Vu et validé par nous
 Conseillers de police de la Section Ost de
 Bruges le 30 Mars 1839
 R. J. J. J. J.

Vreemdelingenstaat, 1839

De vreemdelingenstaten bevatten naast de persoonsgegevens ook informatie omtrent de reden van het verblijf, de bestaansmiddelen en het gedrag van de vreemdelingen sinds hun aankomst in België.

(BRUGGE, Stadsarchief, Bevolking, Vreemdelingen (11), Fiche 482, vreemdelingenstaat 29/3/1839).

Tabel 5: Emigratiecijfers, uitgereikte pasporten, 1841-1860

JAAR	EMIGRATIE			UITGEREIKTE PASPOORTEN					
	BUITEN- LAND	BINNEN- LAND	TOT.	BINNENLAND			BUITENLAND		
				%	TOT.	ARMEN	%	TOT.	ARMEN
1841			425	59%	251	211	41%	174	126
1842			548	55%	300	270	45%	248	205
1843		78	439	56%	248	221	44%	191	154
1844		71	413	50%	206	183	50%	207	172
1845		72	451	47%	210	181	53%	241	215
1846			411	45%	184	168	55%	227	206
1847	898	64	316	41%	129	103	59%	187	161
1848	1.513	68	272	37%	101	79	63%	171	154
1849	1.034	73	220	65%	143	125	35%	77	60
1850	991	164	231	33%	76	52	67%	155	129
1851	1.348	99	222	44%	97	63	56%	125	97
1852	1.576	157	315	31%	99	91	69%	216	170
1853	2.127	116	329	14%	47	37	86%	282	239
1854	1.559	41	263	11%	28	23	89%	235	198
1855	1.608	86	397	5%	19	18	95%	378	312
1856	1.879	74	369	7%	24	14	93%	345	305
1857	1.375	45	259	6%	16	6	94%	243	223
1858	1.412	60	296	18%	54	28	82%	242	192
1859	1.248	74	140	24%	33	22	76%	107	79
1860	1.644	137	68	34%	23	15	66%	45	26

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarver-
slagen 1842-1861.

BINNENLANDSE VREEMDELINGEN

Onderstaande tabel weerspiegelt een bijna constante bevolkings-
groei te Brugge tussen 1835 en 1853. In 1847 werd Brugge getrof-
fen door een tyfusepidemie, gevolgd door een choleraepidemie
die slachtoffers maakte tot in het najaar van 1849.²⁶ De negatieve
natuurlijke bevolkingsgroei van 1853 tot 1855 was vermoedelijk
het gevolg van de voedselcrisis. De verwaarloosbare natuurlijke
groei (0,002%) wijst erop dat de totale bevolkingsgroei tussen 1835

26 L. SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de
Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, 1973, p. 47.

en 1860 het gevolg was van immigratie. Wanneer we de jaren van rechtzetting buiten beschouwing laten, zien we enkel in 1848, 1853 en 1860 een negatieve migratiebalans.²⁷ Brugge trok dus meer mensen aan dan er weggingen.

Tabel 6: Brugse bevolkingsgroei, aandeel van migratie in bevolkingsgroei en migratiebalansen, 1835/1841-1860

JAAR	BEVOLKING	BEVOLKINGS GROEI%	NATUURLIJKE GROEI%*	GROEI DOOR MIGRATIE**	MIGRATIE -BALANS***
1835	42.869	1,0%	0,4%	0,6%	
1836	43.450	1,4%	0,6%	0,8%	
1837	44.154	1,6%	0,1%	1,5%	
1838	44.499	0,8%	0,2%	0,6%	
1839	45.308	1,8%	-0,1%	1,9%	
1840	46.020	1,6%	0,7%	0,9%	
1841	44.182	-4,0%	0,2%	-4,2%	0,8%
1842	44.804	1,4%	0,6%	0,8%	0,6%
1843	45.276	1,1%	0,3%	0,8%	0,8%
1844	45.838	1,2%	0,3%	1,0%	0,3%
1845	46.340	1,1%	0,4%	0,7%	0,4%
1846	46.765	0,9%	-0,5%	1,4%	
1847	49.456	5,8%	-1,3%	7,0%	0,5%
1848	49.211	-0,5%	0,2%	-0,7%	-0,7%
1849	49.464	0,5%	-0,6%	1,1%	1,1%
1850	50.698	2,5%	0,5%	2,0%	1,5%
1851	51.603	1,8%	0,4%	1,4%	0,9%
1852	52.001	0,8%	0,1%	0,6%	0,1%
1853	51.425	-1,1%	-0,7%	-0,4%	-0,7%
1854	51.484	0,1%	-0,9%	1,0%	0,6%
1855	51.277	-0,4%	-0,9%	0,5%	-0,2%
1856	50.825	-0,9%	0,0%	-0,9%	0,1%
1857	51.235	0,8%	0,2%	0,6%	0,0%
1858	51.572	0,7%	-0,2%	0,9%	0,4%
1859	51.752	0,3%	-0,4%	0,7%	0,4%
1860	51.995	0,5%	0,6%	-0,1%	-0,4%
GEMIDDELDE		0,8%	0,0%	0,8%	0,3%

*natuurlijke groei = geboortecijfers – sterftcijfers

** bevolkingsgroei door migratie = bevolkingsgroei – natuurlijke groei

*** migratiebalans = immigratiecijfers – emigratiecijfers geregistreerd in de gemeenteraadsverslagen

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeenteraadsverslagen 1836-1861.

27 Voor de jaren 1841, 1847, 1850 en 1856 werden kunstmatig correcties in het totale bevolkingscijfer doorgevoerd; bijgevolg zijn de migratiebalansen op basis van de bevolkingsgroei voor deze jaren onbetrouwbaar.

Om meer te weten te komen over de immigratie te Brugge werd een analyse gemaakt van de gedetailleerde migratiecijfers uit de gemeenterapporten vanaf 1843. Jammer genoeg ontbreken gedetailleerde cijfers voor de dertiger jaren, maar ook voor de jaren nadien moet rekening gehouden worden met een onvolledige registratie.²⁸

Tabel 7: Opsplitsing Brugse migratiebalansen, 1843-1860*

JAAR	BRUGGE IMMIGRATIE – EMIGRATIE			BRUGGE IMMIGRATIE – EMIGRATIE VAN/NAAR BELGISCHE PROVINCIES	
	TOTALE IMMIGRATIE – EMIGRATIE	VAN/NAAR HET BUITENLAND	VAN/NAAR BELGISCHE PROVINCIES	VAN/NAAR WEST-VLAANDEREN	VAN/NAAR ANDERE PROVINCIES
1843	345	18			
1844	153	39			
1845	186	-16			
1846					
1847	219	14	205	278	-73
1848	-334	-8	-326	170	-496
1849	526	68	458	431	27
1850	751	15	736	390	346
1851	478	70	408	138	270
1852	72	91	-19	460	-479
1853	-362	8	-370	408	-778
1854	304	119	185	506	-321
1855	-120	-9	-111	297	-408
1856	39	60	-21	0	-21
1857	-9	42	-51	82	-133
1858	196	56	140	387	-247
1859	188	17	171	354	-183
1860	-223	-29	-194	449	-643
GEMIDDELDE 1847-1860	123	37	87	311	-224

*migratiebalans op basis van de geregisteerde migratiecijfers in de gemeenteraadsverslagen = immigratiecijfer – emigratiecijfer

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge 1841-1860; Gemeentelijke jaarverslagen 1842-1861

28 Het totale migratiesaldo afgeleid uit de geregisteerde cijfers is steeds kleiner of gelijk aan dat van de migratiebalansen, wat een bevestiging vormt voor het vermoeden van de gebrekkige registratie in de 19de eeuw.

Toch zijn er tussen 1847 en 1860 een aantal tendensen vast te stellen. Zowel de buitenlandse als de binnenlandse migratiebalansen zijn overwegend positief, met een duidelijk overwicht voor de binnenlandse immigratie. Enkel wanneer het de trek van en naar andere provincies betreft, slaat de balans om. De immigratie vanuit de eigen provincie is echter zo groot dat het gemiddelde binnenlandse migratiesaldo positief blijft, net als in andere Vlaamse steden zoals Gent en Antwerpen.²⁹ Deze bevindingen worden bevestigd vanuit de secundaire literatuur waarin enerzijds de plattelandsvlucht naar de steden, en anderzijds de emigratie vanuit het nauwelijks geïndustrialiseerde Vlaanderen naar Wallonië uitgebreid wordt beschreven. Zoals eerder vermeld wordt de trek naar Noord-Frankrijk niet bevestigd in de geregistreerde migratiecijfers, die deze vaak tijdelijke en/of circulaire migratie niet opnemen. Of de trek ook gedeeltelijk vevat zou kunnen zitten in de emigratiecijfers naar de andere provincies, wat zou wijzen op een stapsgewijze migratie, vergt verder onderzoek.

Tabel 8: Vreemdelingen te Brugge in 1846

	TOTAAL%	MANNEN%	VROUWEN%
UIT WEST-VLAANDEREN	63%	39%	61%
UIT ANDERE PROVINCIES	27%	58%	42%
UIT BUITENLAND	10%	41%	59%
TOTAAL	100%	44%	56%

N = 12.911

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, resultaten volkstelling30/6/1846.

29 C. MATTHYS, 'Dossier: migratie tussen stad en platteland in Vlaanderen tijdens de 19de eeuw' zie website www.familiegeschiedenis.be, 2013.

Tabel 9: Jaarlijks gemiddelde van de verschillende soorten immigratie te Brugge

	1847-1860	1856-1860		
	TOTAAL%	TOTAAL%	MANNEN%	VROUWEN%
UIT WEST-VLAANDEREN	55%	52%	43%	57%
UIT ANDERE PROVINCIES	38%	41%	51%	49%
UIT BUITENLAND	7%	7%	42%	58%
TOTAAL	100%	100%	47%	53%

N (periode 1847-1860) = 23.195

N (periode 1856-1860) = 8.139

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847-1860.

De binnen- en buitenlandse vreemdelingen maken samen een kwart uit van de Brugse bevolking.³⁰ Het aandeel vrouwen ligt ruim 10% hoger dan dat van de mannen, wat overigens ook geldt voor de totale Brugse bevolking. De cijfers weerspiegelen een trage, maar zekere toename van het aandeel mannen. Dit stemt overeen met de beschrijvingen van een wijzigend immigrantenprofiel als gevolg van de herstructurering van de arbeidsmarkt en de versnelling in de industrialisering van België rond het midden van de 19de eeuw, die vanaf het midden van de veertiger jaren ook te Brugge voelbaar werden. Het overwicht van de vrouwelijke immigranten in de tellingen en Gemeenteraadsrapporten sluit overigens aan bij de stelling van de 19de-eeuwse onderzoeker Ravenstein, die als eerste gewag maakte van gender in migratiestudies. In zijn zogenaamde ‘migratiewetten’ poneerde hij dat vrouwen meer migreren dan mannen.³¹ De cijfers uit de tellingen zijn echter volledig in tegenspraak met de gegevens uit de vreemdelingenstaten, die allen samen slechts één vrouw registreerden. Ook in de mutatielijsten van vreemdelingen die Brugge verlieten tussen 1848 en 1852 maken vrouwen slechts een kwart uit.³² Dit

30 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, resultaten volkstelling 30/6/1846.

31 R. KING, M. THOMSON, T. FIELDING & T. WARNES, *Gender, age and generations*. State of the art report Cluster C8. Sussex, University of Sussex, Centre for migration and population studies, 2004, p.33-36.

32 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 8-18 Periodieke Rapporten, Fiche 218, 220 en 221.

wijst op de selectieve aandacht van de nationale autoriteiten, die de opdracht tot registratie gaven. Het lage aantal registraties is vooral te wijten aan het geringe belang dat de lokale administraties hechtten aan deze van bovenaf opgelegde opdracht.

Om een accuraat beeld te kunnen schetsen van de gewenste en ongewenste immigrant te Brugge tijdens de periode 1830–1860 is het nodig eerst even stil te staan bij de contextuele factoren die bepalend waren voor het wijzigende migrantenprofiel en de evoluties in het migratiebeleid.

POLTIEKE EN ECONOMISCHE REVOLUTIE

In het revolutiejaar 1830 werd de onafhankelijke Belgische Staat opgericht. Het prille België was voor zijn voortbestaan afhankelijk van de Europese mogendheden, die de nieuwe staat enkel wilden erkennen op voorwaarde dat er een monarchie ingesteld werd met een neutraal statuut. Vanwege deze kwetsbare positie hielden de politieke elites de rangen gesloten tegen buitenlands en binnenlands gevaar. Tot de vorming van een homogene liberale regering in 1847 zouden de twee diametraal tegenovergestelde politieke strekkingen uit het monsterverbond tegen Willem I, de conservatieven en de liberalen, het land samen regeren. De conservatieven speelden van bij het begin handig in op het verlangen naar orde en interne stabiliteit, en drukten zo hun stempel op de perceptie rond de vreemdelingen in de pas opgerichte staat. De ‘slechte’ en bijgevolg ongewenste vreemdelingen waren: de politieke activisten, de misdadigers, de vreemdelingen die de goede internationale reputatie van België in het gedrang konden brengen en de vreemdelingen zonder bestaansmiddelen.

De politieke vluchtelingen speelden in deze discussies een aparte rol. Het onderscheid tussen wie gastvrijheid verdiende en wie geweerd moest worden, werd hier op een veel minder expliciete wijze gemaakt.³³ Het België van de 19de eeuw had de reputatie een gastvrij

33 L. VANDERSTEENE & P. SCHEPPERS, ‘Natievorming, nationalisme en vreemdelingen. Beeldvorming rond vreemdelingen en Belgen in de Kamerdiscussies over de eerste Belgische vreemdelingenwet’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 25 (1994-1995), nr. 1-2, p. 38-72.

land te zijn voor politieke bannelingen, die er van een erg liberaal regime konden genieten, zeker in vergelijking met de omringende landen. Deze reputatie was vooral te danken aan enkele bekende personen die hier een vluchtplaats vonden. In de realiteit schipperde het beleid tussen de liberale principes die gastvrijheid voor vluchtelingen predikten en de vrees voor verstoring van de maatschappelijke orde door propaganda van deze potentiële politieke activisten. Het aantal politieke vluchtelingen in België bleef vrij beperkt en er gold een strikte politiecontrole.³⁴ Ook uit het twintigtal individuele dossiers en de briefwisseling over anti-Bonapartisten die tussen 1851 en 1859 in Brugge verbleven blijkt het strikte toezicht van de Brugse autoriteiten in opdracht van de Openbare Veiligheid.³⁵

Een belangrijke vaststelling is dat het onderscheid tussen Belgen en vreemdelingen die door het nationale beleid gemaakt werd, niet overeenkwam met de sociale realiteit.³⁶ Het al dan niet beschikken over het burgerschap had weinig impact op het dagelijkse leven van de meerderheid van de bevolking die niet over politieke rechten beschikte.³⁷ Bovendien waren de sociale rechten en de uitsluiting hiervan een lokale aangelegenheid. Al wie zijn domicilie niet in de gemeente had, was in de ogen van het beleid een vreemdeling en had bijgevolg geen recht op bijstand. Het onderscheid tussen binnen- of buitenlander was hierbij irrelevant. Het te verwaarlozen aantal naturalisatieaanvragen in Brugge, amper gemiddeld drie per jaar tussen 1850 en 1860, bevestigt dit.³⁸ Samen met de stijging van het belang dat aan het burgerschap werd toegekend als gevolg van de steeds actievere staat zou ook het aantal naturalisatieaanvragen oplopen tegen het einde van de 19de eeuw.

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw zag de overheid de controle over internationale en interne migratie enkel als een taak in het kader van de vrijwaring van de openbare orde. Als gevolg van

34 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 113.

35 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 500, 1952-1858.

36 J. DE BOCK, 'De vreemdelingenwet van 28 maart 1952 - L'étranger doit être parfait', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38 (2008) nr. 1-2, p. 160-163.

37 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 114.

38 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1851-1861.

het streven naar een sterke staat werd de grenscontrole tegen 1839 een exclusieve bevoegdheid van de centrale autoriteiten. Maar ook zij die lid waren van de natie, werden wanneer zij hun woonplaats verlieten met argwaan bekeken door de Staat en elke geografische mobiliteit werd als verdacht beschouwd.

Alhoewel alle leden van de natie principieel gelijkgesteld waren, kon er toch een duidelijk klassenonderscheid vastgesteld worden in de mobiliteitscontrole. Een illustratie hiervan is de invoering van het werkboekje, eerst in Frankrijk en in 1803 ook in België.³⁹ Het voor binnen- en buitenlandse arbeiders verplichte werkboekje vormde een krachtig instrument om de mobiliteit van de arbeiders af te remmen en hen te disciplineren.⁴⁰ Het werkboekje bevatte het curriculum van de arbeider en dwong hem zich bij vertrek te melden bij zijn werkgever, die hierin de duur en de aard van de verrichte arbeid invulde. Wie weggezonden werd of wegging zonder zijn boekje kon in principe nergens aan de slag.⁴¹ Dat de arbeiders deze controle door hun werkgevers niet smaakten blijkt uit hun eis tot de afschaffing van het werkboekje als pasmunt voor hun deelname aan de Belgische revolutie in 1830. Onder druk van de zware industrie werd het in 1841 terug ingevoerd. De arbeiders toonden zich ook inventief om aan de disciplinerende te ontkomen. Zo gingen sommige arbeiders om moeilijkheden bij contractbreuk te omzeilen een tijdje werken in Frankrijk, om zich dan, voorzien van een Frans werkboekje, opnieuw in België aan te bieden.⁴²

Door de invoering van het werkboekje besteedde de Staat de controle op arbeidsmigratie uit aan de werkgevers. Om de overheidscontrole op de werkboekjes te vergroten moesten de gemeentebesturen vanaf 1833 een overzicht van de uitgereikte werkboekjes bijhouden in het register der afgeleverde *livrets* aan werklieden, en eind 1845 werden hiertoe gestandaardiseerde lijsten ingevoerd. Een analyse van deze registers zou een inzicht

39 N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000, p. 20.

40 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 242-243.

41 BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, p. 310.

42 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 242.

kunnen geven in de verschuiving van de mate waarin plattelandsbewoners vanuit de huisnijverheid actief werden in de stedelijke fabrieksnijverheid.⁴³ Dergelijke registers troffen we echter niet aan in het Brugse Stadsarchief, wel een overzicht van het aantal uitgereikte werkboekjes, waar we verder in het artikel op terugkomen.

Arbeiders werden ook in tijden van economische crisis gemakkelijk toegelaten aan de grens, mits ze over een werkboekje beschikten. Maar ook zonder werkboekje en zonder geld op zak was het mogelijk voor een buitenlandse arbeider om de grens over te geraken met enkel een stuk gereedschap als bewijs van zijn stiel of een ander bewijsstuk van zijn eerbaarheid.⁴⁴ De economische belangen van de bedrijven die zelf wilden bepalen wie ze tewerkstelden primeerden immers, en voor deze werkgevers speelde de productiviteit van de arbeider een grotere rol dan zijn nationaliteit. Ook de initiatieven ter bescherming van de eigen interne arbeidsmarkt bleven beperkt tot de crisisjaren, zoals in 1840 wanneer een volledige immigratiestop afgekondigd werd, en in de daaropvolgende jaren een winterstop.

Het Stadsbestuur van Brugge kreeg in april van het revolutiejaar 1848 een waarschuwing van de gouverneur om geen buitenlandse arbeiders meer toe te laten en om vreemdelingen een *feuille de route* te geven om het land te verlaten of om ze naar de grens te begeleiden. Voor werknemers die hier waren op vraag van industriëlen werd echter wel een uitzondering gemaakt.⁴⁵ De economische belangen belemmerden vaak de strikte controle op migratie en de lokale autoriteiten kozen hierin graag de kant van de plaatselijke ondernemers. Zo ook te Brugge, waar burgemeester Ghislain de Pelichy van Huerne zich in 1848 nadrukkelijk kante tegen een tijdens de revolutionaire periode aangekondigde maatregel, die fabrikanten wilde verplichten aangifte te doen telkens ze een werknemer misten.⁴⁶

43 BRACKE, 'Bronnen voor de industriële geschiedenis', p. 310.

44 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 135.

45 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 2/4/1848.

46 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 27/3/1848.

In het tweede kwart van de 19de eeuw werd België, dankzij zijn centrale ligging en vroege industrialisatie, al snel een knooppunt van het nieuwe Europese spoorwegennetwerk. De internationale mobiliteit nam enorm toe en de paspoortcontroles werden nu als hinderlijk en tegenstrijdig ervaren, terwijl de liberale handelsprincipes hun opmars maakten. In België schafte men de paspoortcontrole aan de grens af in 1842. In 1860 en 1861 werden internationale akkoorden afgesloten en in het laatste kwart van de 19de eeuw gingen alle grenzen binnen Europa officieel open. Visavereisten voor emigratie en immigratie werden afgeschaft; ook de werkboekjes en de binnenlandse paspoorten raakten na 1860 in onbruik. Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was er nog nauwelijks sprake van een migratiebeleid in Europa.⁴⁷

BRUGGE, ARMSTE STAD VAN 'T LAND?

Brugge was tot ver in de 19de eeuw totaal niet vertrouwd met de moderne industriële toepassingen. De plaatselijke ondernemers weigerden risico's, bleven liever gewoon veelzijdige kooplui en lieten zo de industrialisatie aan zich voorbijgaan. Vóór 1789 was de vervaardiging van textiel nog zeer bloeiend in Brugge: tot 85 verschillende beroepen waren er bedrijvig. In 1811 daalde dit aantal beroepen naar 40 en in 1839 naar amper vier.⁴⁸ In het Gemeenteraadsrapport van datzelfde jaar werd gewezen op een stijgend aantal arbeiders dat genoodzaakt was om zich tot de opvanghuizen te richten. In het rapport van 1841 werd de penibele economische situatie van de stad omschreven: *Bruges, autrefois si florissante et si riche, se trouve aujourd'hui dans une position déplorable*. . . Het gealarmeerde Stadsbestuur stelde een commissie aan om de oorzaken van de ondergang van de linnen verwerkende huisnijverheid te achterhalen, tevergeefs zou later blijken.⁴⁹ In 1853 bedroeg de omvang van de linnenmarkt nog maar 15% van de omvang van twee decennia eerder, en deze markt zou zich niet meer herstellen. Daarnaast uitte het Stadsbestuur reeds in 1841 zijn vrees voor de kantsector die aan bijna 20% van de plaatselijke

47 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 244.

48 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

49 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

bevolking een inkomen bezorgde, en waar overproductie dreigde als gevolg van de subsidies die de regering uitkeerde aan de plattelandsgemeenten om de industrie ook daar tot ontwikkeling te brengen.⁵⁰ Ook de vele fabrieken die de stad telde maakten geen groei mee, wel integendeel. En wat de maritieme handel betrof bleek Brugge volgens de rapporten af te stevenen op een totaal verval. De sector kreeg het weliswaar soms hard te verduren, maar zou zich telkens weer herstellen om gedurende de tweede helft van de vijftiger jaren de binnenkomende handelswaren zelfs te zien verdubbelen.⁵¹

In heel Vlaanderen veroorzaakte de ineenstorting van de linnen verwerkende proto-industrie nog grotere problemen en creëerde ze een bezitloze proletarische massa. De daarop volgende plattelandsvlucht had een nooit geziene bevolkingsdruk voor de steden tot gevolg, waarmee ook Brugge af te rekenen kreeg.⁵² Tot overmaat van ramp trof een mislukte aardappeloogst in juli 1845 het hele land, en daarbovenop nog mislukte een jaar later in West-Vlaanderen de roggeoogst, het hoofdvoedsel van de arme.⁵³ Dit alles samen deed Vlaanderen en Brugge tijdens de veertiger jaren in een diepe crisis belanden.

Gedurende deze periode bedroeg het aandeel behoeftigen die beroep deden op overheidshulp ten opzichte van de volledige Brugse bevolking 1 op 2,5, terwijl dit voor het hele koninkrijk slechts 1 op 7 was. Het gemiddelde aantal armen in proto-industriële steden als Brugge en Kortrijk bedroeg in 1843 31% tegenover slechts 19% in plattelandsgemeenten.⁵⁴ Het pauperisme bleef in Brugge jaar na jaar stijgen. Het aantal steuntrekkers daalde tussen 1838 en 1858 nooit meer onder de 40% en vertoonde pieken tot 45%.⁵⁵ Aardappeldiefstallen vormden tijdens deze periode een groot probleem. De crisis als gevolg van de Februarirevolutie in 1848

50 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

51 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1834-1860.

52 B. DE WEVER, G. DENECKERE, *De geschiedenis van België*, Gent, 2010, p. 12-30.

53 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 37-40.

54 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 23.

55 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840.

verergerde de situatie. Het tekort aan werk en de voedselcrisis van 1848 en van 1853 tot 1855 zorgden voor een sterke toename van de emigratie, wat weerspiegeld werd in een forse stijging van het aantal uitgereikte buitenlandse paspoorten in de vijftiger jaren, wat pas tegen 1860 weer zou afnemen. De aardappeldiefstallen en de klachten van de randgemeenten bleven zich voordoen in de tweede helft van de vijftiger jaren, lang na de bestrijding van de aardappelziekte. Brugge verwierf in deze periode blijkbaar niet zomaar de weinig benijdenswaardige titel van 'armste stad van Vlaanderen'.⁵⁶

Toch getuigen de primaire bronnen van pogingen in Brugge om op de trein van de industrialisering te springen en van een Stadsbestuur dat het belang van de industrie leek in te zien en initiatieven hieromtrent stimuleerde. Zo werd er eind 1839 een nieuwe machinegedreven wolfabriek opgericht die 30 mensen tewerkstelde en nog plande te groeien door zich op de export te richten. De producten van deze fabriek werden samen met deze van 51 andere Brugse industriële tentoongesteld op de nationale expositie van industriële producten te Brussel in de zomer van 1841, waar ze met meerdere medailles bekroond werden door de koning en eretekens ontvingen van het Brugse Stadsbestuur.⁵⁷ Eind 1840 telde Brugge nog 268 fabrieken en 14 stoommachines.⁵⁸ Vanaf de vijftiger jaren is er een langzame verbetering in de industriële sector te Brugge als gevolg van de teruggekeerde rust en dankzij verschillende initiatieven van industriële. Het Stadsbestuur ontving tot grote tevredenheid van de Gemeenteraadsleden steeds meer aanvragen voor het oprichten van fabrieken met stoommachines. In 1851 telde de stad acht operationele stoommachines en tegen 1857 waren het er al 21.⁵⁹ In 1852 werd ook de *Ecole industrielle* opgericht, waar het Brugse beleid al sinds 1838 op had aan gedrongen bij de provinciegouverneur. De oprichting van 15 nieuwe ateliers en fabrieken in het jaar 1854 alleen al illustreert dat het industri-

56 S. DE MEESTER, *De 'Armste stad van België' tijdens de crisisjaren*, zie www.ethesis.net/brugge_conjunctuur/brugge_conj_hfst_4.htm.

57 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

58 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

59 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

aliseringsproces te Brugge eindelijk in een stroomversnelling terecht was gekomen.⁶⁰ Als gevolg hiervan raakte het werkboekje nu ook in Brugge echt ingeburgerd.

Reeds in 1847 reikte het Stadsbestuur de boekjes uit aan arbeiders die erom vroegen, maar de gecompliceerde richtlijnen werden niet altijd correct uitgevoerd.⁶¹ Het enthousiasme van het Bestuur en de werkgevers werd echter snel aangewakkerd. In 1846 leefden nog 108 Brugse fabrikanten de voorschriften met betrekking tot de werkboekjes niet goed na, amper een jaar later waren dat er nog maar 38.⁶² In de jaarlijkse rapporten uitte het Stadsbestuur meermaals zijn tevredenheid over het werkboekje dat: *... zowel het belang van de werkgever als de werknemer dient, en een krachtige bijdrage levert aan de eerlijkheid en de goede moraal van de arbeider.*⁶³ Het aantal uitgereikte werkboekjes verdubbelde tussen 1851 en 1860. Een piek in 1853 was het gevolg van het verplicht maken van werkboekjes voor kantwerksters, wat meteen aantoont dat het niet enkel een mannenzaak betrof. Toch blijkt in 1860 en 1861 (de enige jaren waar er cijfers per geslacht beschikbaar zijn) dat slechts 15% van de boekjes bestemd was voor vrouwen. Het werkboekje raakte na 1860 op de meeste plekken in onbruik.⁶⁴ Te Brugge blijft het gebruik ervan echter ingebakken tot de definitieve afschaffing in 1883.⁶⁵

DE BRUGSE VERHOUDING MET HET NATIONALE BESTUUR

Uit de rapporten van de Gemeenteraad van Brugge tussen 1830 en 1860 komt een tegenstelling tot uiting tussen de lokale beleidsmakers, die in hun stad dagelijks geconfronteerd werden met problemen als gevolg van immigratie, en de centrale overheid die in de eerste plaats de potentiële politieke activisten als ongewenste immigranten ervoer. De noden van armlastigen die de steden

60 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1850, 1852, 1854 en 1856.

61 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847.

62 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848.

63 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

64 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 244.

65 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 6-14, Werkboekjes 1860-1883.

overspoelden waren niet de eerste bekommernis van de nationale beleidsmakers. Zij waren immers niet verantwoordelijk voor de armenzorg en richtten hun focus eerder op het stimuleren van de emigratie van deze armlastige landgenoten dan op het verlichten van hun noden. Het Stadsbestuur hekelde regelmatig de beslissingen van de nationale regering, maar bleef er tegelijk ook afhankelijk van. In 1842 verzocht Brugge nadrukkelijk om hulp van de centrale overheid om hervormingen te kunnen doorvoeren in de dienstverlening om aan de stad de openbare instellingen te kunnen schenken waar het nog tekort aan had tijdens deze moeilijke tijden.⁶⁶ Eind dertiger-begin veertiger jaren ontving het Brugse Bestuur talrijke berispingen van de gouverneur en van de centrale vreemdelingenadministratie. Eerst werd de burgemeester op de vingers getikt voor de lakse opvolging van vreemdelingen binnen zijn stad.⁶⁷ Daarnaast werden verschillende herinneringen verstuurd in verband met het opstellen van mutatielijsten van vreemdelingen. Volgens de centrale vreemdelingenadministratie schenen de lokale autoriteiten het doel hiervan niet begrepen te hebben.⁶⁸ Brugge werd in november 1840 onder meer berispt omdat het de gegevens over de vreemdelingen niet bezorgde, zoals de circulaire van 31 oktober 1839 voorschreef.⁶⁹ Pas in mei 1842, twee en een half jaar en verschillende aanmaningen later, gaf het Stadsbestuur een reden op: de circulaire was niet aan het bestuur gecommuniceerd en ook niet gepubliceerd in de administratieve memorialen.⁷⁰ Ook wat de paspoorten voor vreemdelingen betrof kreeg de Brugse stadsadministratie in januari 1840 het verwijt dat *sommige gemeentelijke administraties de limieten van hun rechten uit het oog hebben verloren*.⁷¹ Al in mei volgde een tweede berisping om in de kwestie van de paspoorten de hiërarchie te respecteren.⁷² Sedert 1839 was de grenscontrole immers een exclusieve bevoegdheid van de Staat. De centrale administratie rekende op de lokale overheden om er met behulp van nieuwe richtlijnen voor te zorgen dat minder

66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1842.

67 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 21/2/1839.

68 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 26/6/1839.

69 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 14/11/1840.

70 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 25/5/1842.

71 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 30/1/1842.

72 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 9/5/1840.

vreemdelingen de controles zouden ontlopen of te laat geregistreerd werden, en uiteindelijk geregulariseerd moesten worden.⁷³ De opeenstapeling van de opdrachten betreffende het toezicht op vreemdelingen en het administratieve werk dat dit meebracht zorgde klaarblijkelijk voor frustraties bij de Brugse ambtenaren, die bovendien andere en meer prangende kopzorgen hadden. Eind 1840, in antwoord op een vraag van de gouverneur naar de vereiste vreemdelingentabellen, beklaagde het Brugse Stadsbestuur zich over het vele werk en de ongemakken die de opdrachten van Mr. Hody, administrateur-generaal van de Openbare Veiligheid, veroorzaakten. Onder meer aan een opdracht van mei 1841 om lijsten van vreemdelingen op te stellen die zich bij de Brugse hospitalen aandienden, werd weinig gevolg gegeven.⁷⁴ Eind 1843 verscheen hierover nog een rappel van de burgemeester aan de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen.⁷⁵ Ten slotte was er ook nog een klacht van de gouverneur over de gebrekkige registratie van de huwelijken van vreemdelingen met Belgische vrouwen in Brugge. Het Stadsbestuur van zijn kant klaagde in het Gemeenteraadsrapport van 1843 de werkdruk aan als gevolg van de administratieve rompslomp: de medewerkers, die *ondanks hun allergrootste inzet het werk bijna niet meer de baas konden*, hadden maar liefst 2.999 verzendingen verzorgd in het voorbije jaar.⁷⁶

De Februarirevolutie van 1848 in Frankrijk zorgde voor hernieuwde waakzaamheid. Onmiddellijk stuurden de centrale autoriteiten berichten naar de gemeenten om hen aan hun taak te herinneren. Ze verwezen hierbij naar de speciale positie van België in Europa: *Neutre et indépendante, la Belgique doit veiller avec fermeté et vigilance sur les institutions libérales qu'elle s'est données*.⁷⁷ Ook de Brugse burgemeester ervoer de gebeurtenissen van 1848 als bedreigend voor zijn stad en verwittigde het bestuur van het Bureel van Weldadigheid. Het Bestuur moest vooral alert zijn voor het opruien van de arme mensen en moest hen wijzen op het belang

73 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 29/6/1840.

74 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 22/1/1842.

75 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolking, Reeks 11 Vreemdelingen, Fiche 482, brief 28/12/43.

76 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1843.

77 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-30 Politievaria, Fiche 564, brief 17/2/1848.

van de orde om hen te kunnen voorzien in bestaansmiddelen of andere hulp. Hij maande het Bestuur ook aan alvast verzorgingsmaatregelen te nemen.⁷⁸ Daarnaast liet hij affiches ophangen om de herinrichting van de wijkmeesters af te kondigen.⁷⁹ Hierover raakten het Brugse Stadsbestuur en de centrale autoriteiten het enkele jaren eerder niet eens, maar door de Februarirevolutie kwam dit in een stroomversnelling terecht.⁸⁰

In omstandigheden waar de publieke orde en rust van de stad op het spel stonden bleken de lokale en de nationale autoriteiten elkaar dus te vinden. Het Brugse Stadsbestuur maakte nu nauwgezet de gevraagde verslagen op voor de centrale administratie over alles wat verwees naar de revolutie: affiches met ‘Vive la République’, mensen die de leuzes scandeerden of strooibriefjes met hierop ‘Weg met de rijken, verdeling hunner goederen’. Een persoon die het in april 1848 waagde om ‘Vive la République’ te roepen in een Brugse estaminet, riskeerde hiervoor zelfs drie dagen cel.⁸¹

Na een optocht van werkloze arbeiders een maand eerder, waarbij drie arrestaties werden verricht, liet de burgemeester over heel de stad affiches plakken met het verbod op *saemenrottingen*.⁸²

In april 1848 ontving de Brugse burgemeester van de centrale administratie de opdracht om aan twaalf Belgen, die via Quiévrain het land binnengekomen waren en op weg waren naar Brugge, een visum uit te reiken in ruil voor hun *feuilles de route*. Elf van deze individuen kwamen aan in Brugge; één koos vermoedelijk het hazenpad. De politiecommissaris bezorgde de *feuilles de route* die zij bij zich droegen aan de centrale vreemdelingenadministratie, maar besloot om zelf de visa op het politiecommissariaat

78 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 28/2/1848.

79 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 10/3/1848 over de heropricting van de burgerwacht.

80 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1846.

81 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, verschillende brieven in april en mei van het jaar 1848.

82 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 16/3/1848.

N° 3030.

POLICE.

POLICIE.

LE BOURGMESTRE DE LA VILLE DE BRUGES,

DEN BURGEMEESTER DER STAD BRUGGE,

Considérant que des rassemblements, plus ou moins nombreux, se forment depuis quelques jours sur divers points de la ville;

Volont mettre un terme à ces rassemblements qui, quoique inoffensifs jusqu'à présent, sont cependant de nature à répandre l'inquiétude parmi la population, et à devenir dangereux pour le maintien de la tranquillité publique;

Vu l'article 94 de la Loi Communale;

ARRETE:

ART. I. Toute réunion de plus de cinq personnes sur la voie publique, est interdite.

ART. II. Les personnes stationnant sur la voie publique ou rassemblées en contravention à la disposition de l'article I, devront se retirer sur la première réquisition des Agents de l'Autorité; en cas de refus, elles y seront immédiatement contraintes par la force; et encourront les peines comminées par la Loi.

ART. III. Les citoyens passibles sont instamment priés de s'abstenir de prendre part à toute espèce de rassemblement, afin de ne pas entraver l'action de la force publique, et de ne pas être confondus avec les perturbateurs.

Les parents et tuteurs sont spécialement invités à recueillir chez eux leurs enfants et pupilles, l'Administration ne pouvant répondre des évènements qui pourraient leur arriver.

ART. IV. Le présent arrêté sera exécutoire immédiatement après sa publication.

Bruges, le 16 Mars 1848.

Le Bourgmestre,
J. B^{ON} DE PELICHY-VAN HUERNE.

Overwegende dat er sedert enige dagen op verschillende plaatsen deser stad, samenrotingen plaats hebben;

Willende een cynde stellen oen deze samenrotingen, die althansz sy tot nu toe geen kwaad gevolg gehad hebben, nochtan de oorzak baren onder de bevolking en gemaarlyk koomen worden voor de handhaving der openbaars rust;

Gezien den artikel 94 der Gemeente Wet;

BESLUYT:

ART. I. Als verzameling van meer dan vyf personen, op den openbaars weg is verboden.

ART. II. De personen sich op den openbaars weg ghoudeude of te samenrooged in ooverdring der schikking van Artikel I, zullen moeten uytverschyden op het oerzigt oonkundig are hun gelien van niet te oegruen der Ouerheyd; in geel van weygering, zullen sy darrtoe onmiddelyk gedwingen worden, en de straffen inlooven door de wet oorsien.

ART. III. De stille Burgers worden ernstiglyk aemocht, sich te onthouden van alle deelname in byeenrotingen, ten cynde de tussonkomst der openbaars magt niet te kledemeren en onder de mistoorders niet gerkend te worden.

De ouders en vengden zyn ook vpoornamelyk aemocht, hante kinders en kerkeligen inhuze te houden, het Blesher niet koudende verontwoerden oer de ongroeten welke hun zouden koomen oerkoemen.

ART. IV. Het tegenswoordig beheyf zal syna uytverschyding hebben onmiddelyk na darrtoe afkondiginge.

Bruges, den 16 Maert 1848.

Den Burgemeester,
J. B^{ON} DE PELICHY-VAN HUERNE.

Bruges, C. DE MOOR, Imprimeur de la Ville.

Affiche 'Saemenrotingen', 16 maart 1848

In het revolutiejaar 1848 werden in opdracht van de Brugse burgemeester Ghislain de Pelichy van Huerne overal in de stad affiches opgehangen met het verbod op 'saemenrotingen'.

(BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 16/3/1848).

te houden. Hij hoopte om zo deze *verdachte individuen* van nabij in het oog te kunnen houden. Op de herhaalde vraag naar een lijst van werknemers die uit Frankrijk teruggekeerd waren en naar eventuele gewelddadige feiten die hun terugkeer konden motiveren, viel er volgens de burgemeester niks te melden.⁸³

Op zijn beurt rekende het Stadsbestuur in zijn streven naar het behoud van de openbare orde en het weren van ongewenste individuen ook steeds op de centrale autoriteiten. Zoals in het revolutiejaar 1848 toen de Brugse burgemeester assistentie van het garnizoen inriep naar aanleiding van demonstraties van ontevreden arbeiders in zijn stad.⁸⁴

Buiten de periodes van revolutionaire opstoten hadden de gemeentelijke autoriteiten echter andere prioriteiten. Migratie en mobiliteit waren immers belangrijke neveneffecten van het aan de gang zijnde proletariseringsproces. Een groeiend aantal mensen werd afhankelijk van loonarbeid, wat hen mobieler maakte in hun pogingen werk te vinden en te overleven. De noodzakelijke uitbreiding van de publieke zorgvoorzieningen moest het stijgende aantal armen opvangen, maar tegelijkertijd zochten de gemeenten naar repressieve en selectieve maatregelen om deze bevolkingsgroep te controleren en te disciplineren. Enerzijds weerspiegelen de verslagen van de Gemeenteraad de bekommernis van het beleid over het lot van de armen, maar tegelijkertijd werd hierin minachting voor deze bevolkingsgroep geuit, die door het Bestuur op zijn minst gedeeltelijk verantwoordelijk geacht werd voor de toestand waarin ze verkeerde en waarin ze al te gemakkelijk berustte. De wijze waarop het College van burgemeester en schepenen zich in 1841 uitliet over de *forten*, waarin veel immigranten van op het platteland zich hadden gevestigd, spreekt boekdelen.⁸⁵ Ze werden bestempeld als *haarden van corruptie en immoraliteit waar het meest verachtelijke en gemeene deel van de bevolking toevlucht zoekt en er vegeeteert in groot-*

83 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564, brief 4/4/1848, 8./4/1848 en 10/4/1848.

84 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Veiligheid/Politie, Reeks 10-31 Politievaria, Fiche 564.

85 Gebouwen die het arme proletariaat in Brugge onderdak verschaften en vaak zonder vergunning op privéterrein waren opgetrokken. Bijgevolg had de politie er geen enkele bevoegdheid om op te treden.

*ste onzindelijkheid en armoede.*⁸⁶ De omschrijving van de armen in de Gemeenteraadsverslagen varieerde naargelang de context en de boodschap die de beleidsmakers wilden overbrengen. Wanneer ze de nationale overheid wilden waarschuwen voor beslissingen die de economie van Brugge zouden kunnen schaden, werden ze omschreven als *arme arbeiders die volledig afhankelijk zijn van het al geringe werkaanbod*, maar bij de bespreking van de inspanningen die de Stad leverde om de armen op te vangen, werd de zelfverantwoordelijkheid van de armen al te graag in de verf gezet.

Dit had er alles mee te maken dat armenzorg in de 19de eeuw, net als in het Ancien Régime, geen vaststaand recht was. De gemeenschap was enkel hulp verschuldigd aan wie door omstandigheden onmachtig was om in zijn of haar primaire behoeften te voorzien. De armenbesturen moesten beslissen over de legitimiteit en de waardigheid van de armen en kregen het laatste woord over wie recht op bijstand had, welke soort bijstand en hoeveel geleverd kon worden. Behoeftige vreemdelingen, die nog geen onderstandswoonst hadden verworven in hun nieuwe verblijfplaats, hingen in principe volledig af van de private weldadigheid. Wanneer die niet voorhanden was, zat er niks anders op dan terug te keren naar de geboorteplaats, al dan niet vrijwillig. Dergelijke schandelijke terugkeer werd het liefst vermeden. Op deze wijze had de sociale politiek een belangrijke remmende invloed op migratie.⁸⁷

De mate waarin stedelijke migranten, zowel uit het binnenland als uit het buitenland, toegang verkregen tot de armenzorg was dus een cruciaal gegeven in de mobiliteit van mensen tijdens de hier bestudeerde periode. Voor de binnenlandse vreemdeling trachtte men de toegang tot de armenzorg te regelen via de onderstandswoonstwetgeving.⁸⁸ Deze wetgeving dateerde nog uit het Ancien Régime waar het toen reeds aanleiding gaf tot conflicten tussen de gemeenten, die de verantwoordelijkheid voor bepaalde armen trachtten af te wentelen op elkaar. De wet van 1818 trok de vereiste

86 DE MEESTER, *De 'Armste stad van België' tijdens de crisisjaren*, ethesis.

87 CAESTECKER, 'Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw', p. 246.

88 Onderstandswoonst verwijst naar de gemeente die wettelijk verantwoordelijk is voor het onderhoud in geval van hulpbehoefte. In principe is deze gemeente dezelfde van de geboorteplaats van de hulpbehoefte. Onderstandswoonst kon ook verworven worden door een langdurig verblijf of voor vrouwen via een huwelijk.

verblijfsduur voor het verwerven van een onderstandswoonst op tot vier opeenvolgende jaren, maar in uitzonderlijke gevallen kon de vreemdeling in zijn nieuwe verblijfplaats als tussenoplossing toch geholpen worden door de lokale zorginstellingen. De kosten hiervoor mochten teruggevorderd worden van de gemeente van onderstand of van de Staat in het geval van buitenlandse vreemdelingen. Wat die uitzonderingen inhielden werd volledig overgelaten aan de ontvangende gemeente, zolang ze zich hierbij maar lieten inspireren door rechtvaardigheid en menselijkheid. De Staat liet op deze manier een grote manoeuvreerruimte binnen de wetgeving voor de lokale besturen.⁸⁹

Toch loste de wet van 1818 de conflicten tussen de gemeenten niet op.⁹⁰ Sommige Burelen van Weldadigheid huurden huizen in aangrenzende gemeenten of steden waar zij hun behoeftigen een onderkomen verleenden, zodat deze na vier jaar ten laste zouden vallen van de buurgemeente.⁹¹ Met de wetsherziening van 1845 verlengde het Belgisch Parlement de periode voor het verwerven van een onderstandswoonst van vier naar acht jaar. Daarnaast werden de procedures voor de terugbetaling van de gemaakte zorgkosten vereenvoudigd en gestandaardiseerd. De niet-Belgen werden voor het eerst uitgesloten van de mogelijkheid tot het bekomen van een onderstandswoonst, om het even hoe lang ze al in het land verbleven. Tot 1876 viel dus een duidelijke trend waar te nemen waarbij het voor immigranten steeds moeilijker werd om een onderstandswoonst te verwerven in een nieuwe verblijfplaats, terwijl tegelijkertijd de tussenoplossing van het terugbetalingsprincipe werd versterkt. Hierbij valt de ongelijke positie van de zendende ten opzichte van de ontvangende gemeenten sterk op. Terwijl de zendende gemeente door de wet financieel verantwoordelijk werd geacht voor de uitwijkelingen, konden de zorginstellingen in de effectieve verblijfplaats vrij beslissen over het type en de hoeveelheid toegekende armenzorg aan de immigranten.⁹²

89 A. WINTER, 'Eigen armen eerst? Migranten en de toegang tot de armenzorg in Antwerpen, ca. 1840-1900', in: M. DE KOSTER, e.a. (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly*, Brussel, 2011, p. 5.

90 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840.

91 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 55.

92 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 4-6.

De onderstandswoonstwetgeving zorgde tijdens het proletariseringsproces van die periode duidelijk voor spanningen tussen de plattelandsgemeenten en de steden. Sommige onderzoekers concluderen dat de steden hierbij hun slag thuishaalden. De lasten van het zorgsysteem leken vooral op de schouders van de plattelandsgemeenten terecht te komen en de stedelijke armenbesturen kregen het verwijt te vrijgevig te zijn tegenover vreemden, van wie ze de zorgkosten toch konden terugvorderen. Volgens enkelen zou het systeem van lokale zorgaanspraken zelfs een ondersteunende rol hebben gespeeld bij de verstedelijking en industrialisering in de 19de eeuw. Critici suggereren dat immigranten zelfs gemakkelijker zorg verkregen dan ‘autochtone’ armen.⁹³

Tijdens de crisisjaren vanaf 1840 werden ook duizenden behoeftige Vlamingen *manu militari* vanuit het geïndustrialiseerde zuiden van het land teruggestuurd naar hun geboortestreek. Deze gedwongen remigraties strookten helemaal niet met het kapitalistische principe dat arbeid zich afstemt op de markt, wat tot een tekort kon leiden tijdens periodes van hoogconjunctuur. De opkomst van het industriële kapitalisme in België zou ervoor zorgen dat de politieke elites trachtten los te komen van de lokale basis waarop de armenzorg georganiseerd was. Pas met de wet van 1876 versoepelden de voorwaarden voor het verwerven van een onderstandswoonst en kregen de buitenlanders opnieuw toegang tot de hulpverlening. Tegelijkertijd werd de verantwoordelijkheid van de lokale besturen voor de emigranten afgebouwd.⁹⁴ In 1891 werd het recht op armenzorg verworven vanaf drie jaar verblijf in een gemeente. Gelijktijdig met de beperking van het gemeentelijke recht op uitwijzing van armlastige vreemdelingen werden ook akkoorden tussen Staten gesloten die het recht op uitwijzing van armlastige buitenlanders reguleerden.

DE BRUGSE CASUS

Uit de bespreking van de totstandkoming en herziening van de onderstandswoonstwetgeving kwamen de steden naar voren als de grote winnaars, die vooral de lusten en niet de lasten van de

93 WINTER, ‘Eigen armen eerst?’, p. 6.

94 WINTER, ‘Eigen armen eerst?’, p. 4-5.

Poort van het bedelaarswerkhuis in de Werkhuisstraat te Brugge

Dit bedelaarswerkhuis voor de arrondissementen Brugge en Veurne bestond naar verluidt uit werkplaatsen op het gelijkvloers en slaapplekken op de bovenverdieping. Daarnaast beschikte het over een keuken, ciperskamers, een kamer voor de directeur, een bureel, een magazijn en een beboomd binnenplein.

(Agentschap Onroerend Erfgoed 2016, *Rasp- en gasthuis*. In: *Inventaris Onroerend Erfgoed*, opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/82239> op 11-03-2016 15:25).

wetgeving droegen. Hoe stond Brugge hiertegenover? Had de stad haar groei en industrialisering deels te danken aan de gemakkelijke toegankelijkheid van haar zorginstellingen voor vreemdelingen? Hebben het proletariseringsproces en de uitbreiding van de publieke zorgvoorzieningen ook te Brugge repressieve en selectieve maatregelen met zich meegebracht, gericht op het controleren en disciplineren van het groeiende aantal werkende armen?⁹⁵ Bij onze studie van de Brugse situatie focussen we vooral op de verhouding tussen de verschillende bestuursniveaus en op het gevoerde beleid. Hoe dit beleid in de realiteit uitpakte voor de betrokkenen zelf werpt uiteraard een ander licht op de situatie, waar we in dit artikel niet verder op ingaan.

Brugge beschikte over een hele reeks publieke zorgvoorzieningen die reeds uit het Ancien Régime dateerden en in de Franse periode werden gereorganiseerd. Het Bureel van Weldadigheid, de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen, de armenscholen Bogaerde en Sint-Elisabeth, de Berg van Barmhartigheid en het bedelaarswerkhuis.⁹⁶ Deze instellingen alleen volstonden echter niet, ook private initiatieven waren van kapitaal belang om de situatie het hoofd te bieden. Zo was er het klooster van Spermalie voor blinden en doofstomme leerlingen met een dagopvang voor arbeiderskinderen en twee privaat gefinancierde en geleide instellingen voor geesteszieken.⁹⁷ De *Société Littéraire* zamelde al sedert 1831 geld in ten behoeve van de arme zeventigers in de stad.⁹⁸ Al deze zorgvoorzieningen hadden hun handen vol om de situatie de baas te kunnen. Zoals eerder vermeld dook het percentage hulpbehoevendenden te Brugge tussen 1830 en 1858 immers nooit onder de 40%.

95 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 1.

96 J. DICKX, *Kinderen van de rekening: de zorg voor wezen, verlaten kinderen en vondelingen in het Brugse (1796-1925)*, licentiaatsverhandeling, UGent, 2002-2003, 258 + 144 p., promotor prof. dr. Gita Deneckere.

97 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

98 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1864.

Tabel 10: Armen die hulp ontvangen te Brugge, 1838-1860

JAAR	BEVOLKING	STEUNTREKKERS			VREEMDE STEUNTREKKERS	
		AANTAL	PLUS/MIN%	TOTAAL%*	GEZINNEN	BEDRAG
1838	44.499	18.038		40,5%		
1839	45.308	18.382	1,9%	40,6%		
1840	46.020	18.599	1,2%	40,4%		
1841	44.182	18.928	1,8%	42,8%		
1842	44.804	19.171	1,3%	42,8%		
1843	45.276	19.240	0,4%	42,5%		
1844	45.838	19.708	2,4%	43,0%		
1845	46.340	20.792	5,5%	44,9%		
1846	46.765	21.032	1,2%	45,0%	167	
1847	49.456	21.551	2,5%	43,6%	189	
1848	49.211	21.239	-1,4%	43,2%	191	
1849	49.464	21.774	2,5%	44,0%	183	
1850	50.698	21.328	-2,0%	42,1%	171	2.219
1851	51.603	21.581	1,2%	41,8%	168	2.999
1852	52.001	21.297	-1,3%	41,0%	182	4.832
1853	51.425	22.038	3,5%	42,9%	234	6.507
1854	51.484	22.256	1,0%	43,2%		
1855	51.277	22.310	0,2%	43,5%		
1856	50.825	22.331	0,1%	43,9%	271	
1857	51.235	20.782	-6,9%	40,6%	277	9.973
1858	51.572	16.013	-22,9%	31,0%	262	8.811
1859	51.752	16.356	2,1%	31,6%		
1860	51.995	16.793	2,7%	32,3%	301	9.407

* aandeel ten opzichte van de totale bevolking

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1839-1861.

ONENIGHEID OVER DE ONDERSTANDSWOONSTWETGEVING

De stad Brugge zocht de verklaring voor het hoog percentage steuntrekkers enerzijds bij een foute interpretatie van het nationale beleid van de wet op de onderstandswoonst van 1818 die de immigratie van plattelanders bevorderde, en anderzijds aan *de weinige delicate manoeuvres die verschillende plattelandsgemeenten niet schuwden om zich van hun behoeftigen te ontdoen*. Het Brugse Stadsbestuur stelde begin 1840 klaar en duidelijk: *Een herziening van de vigerende wetgeving dringt zich op. We roepen de Regering op om zich ernstig met het onderwerp bezig te houden*,

wat voor alle steden van het hoogste belang is.⁹⁹ In alle rapporten uit deze periode werd de aandacht hierop gevestigd.¹⁰⁰ En aan het Bureel van Weldadigheid werd gevraagd de invloed van de wet van 1818 te onderzoeken om het punt hard te maken.¹⁰¹ Het onderzoek concludeerde dat foute interpretaties de geest van de wet volledig miskenden. Zo konden de gedetineerden van de gevangenis en de bedelaars uit het bedelaarswerkhuis na vier opeenvolgende jaren geïnterneerd te zijn in Brugge terugvallen op overheidshulp, zonder ooit één frank te hebben bijgedragen aan de stadskas. Ook voor de militairen van het garnizoen was dit via het Koninklijk Besluit van 19 juli 1834 zo voorzien.

Uit de Gemeenteraadsrapporten wordt alvast duidelijk dat ook na de herziening van de wetgeving rond de onderstandswoonst in 1845 het Brugse Stadsbestuur zich bleef beklagen over het groot aantal arme families zonder onderstandswoonst in Brugge, die eigenlijk buiten de stad hoorden. Er werd aangedrongen op maatregelen die de gemeenten zouden aansporen hun armen zelf op te vangen.¹⁰² Het Stadsbestuur beklaagde zich ook verschillende malen over de laattijdige betalingen van de schulden die de plattelandsgemeenten hen moesten vergoeden voor de opvang van armen in de Brugse instellingen.¹⁰³ In 1857 zag het Bestuur zich zelfs genooddaakt om de dagprijs van het bedelaarswerkhuis op te trekken vanwege deze achterstallige betalingen.¹⁰⁴ De Brugse situatie lijkt op het eerste zicht af te wijken van de Antwerpse, waar volgens het onderzoek van Anne Winter de terugbetalingen relatief vlot verliepen. Haar analyse van de reële transfers die plaatsvonden tussen de verschillende gemeenten toont aan dat de meeste schulden binnen het jaar terugbetaald werden en er zelden schulden moesten worden afgeschreven.¹⁰⁵ Een dergelijke ana-

99 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

100 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1840, 1841, 1842 en 1843.

101 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

102 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1847, 1848, 1852, 1856 en 1858.

103 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848 en 1856.

104 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1858.

105 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 7.

lyse van de Brugse jaarrekeningen opgesteld door het Bureel van Weldadigheid kan hierin meer klaarheid brengen en is bijgevolg een interessante onontgonnen piste voor een comparatieve studie.

De onenigheid met de plattelandsgemeenten werd ten top gedreven wanneer de laatstgenoemden hun armen zonder de tussenkomst van Brugge wilden uitbetalen. Op deze wijze zou de Brugse administratie geen enkel zicht meer hebben op de steuntrekkers. Na acht jaar steun te hebben getrokken van hun plattelandsgemeente zouden de armen zonder probleem hun domicilie in Brugge kunnen aanvragen en ten laste komen van de stad. Dit ging volgens het Brugse beleid volledig in tegen de geest van de wet van 1845. In 1851 vestigde de stad de aandacht van de hogere autoriteiten hierop.¹⁰⁶

Een tweede oorzaak voor de voortdurende stijging van het aantal steuntrekkers lag volgens het Stadsbestuur in het sociaal systeem zelf, wat voorzag in een maandelijks uitkering aan armen op basis van de berekende familiale behoeften. Volgens het Bestuur rekenden de armen immers op deze uitkering als op een soort vast inkomen en beschouwden ze deze uiteindelijk zelfs als een *revenu*. Verder poneerde het Bestuur ook: *de onwil bij de arme bevolking te Brugge om iets aan de situatie te veranderen, in vergelijking met de arbeidersbevolking in andere steden, is te wijten aan de gemakkelijke toegang tot de openbare welstand, wat de apathie van de werkende klasse aanwakkert.*¹⁰⁷ In 1841 beklagde het Stadsbestuur zich er al over dat de lijst van armen die steun ontvingen in de vorm van geld of in natura, enkel aangroeide en er zelden individuen werden geschrapt die het zonder hulp konden stellen of die als gevolg van hun gedrag de steun niet waardig waren.¹⁰⁸ Anderzijds erkende het Bestuur dat de steun die over zoveel armen verdeeld moest worden zo gering was dat het de armen geen middelen opleverde die hen aan werk konden helpen om zich zo te voorzien in hun eigen bestaan. Daarom werd aangedrongen op hervormingen. Om de toestand te verhelpen zou er in de eerste plaats een telling nodig zijn

106 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

107 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1846.

108 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1841.

van de families die steun trokken. Men wou de volkstelling van 1846 daarvoor al aangrijpen, maar het zou toch nog tot de telling van 1856 duren vooraleer dit idee tot uitvoering werd gebracht. Wel werden het aantal arme families in Brugge die hulp genoten reeds vanaf 1846 apart in de Gemeenteraadsrapporten geregistreerd. De eigenlijke armentelling van 1856 werd uitgevoerd door de ‘armenmeesters’ onder leiding van het Bureau van Weldadigheid. Ze had als doel een aantal mensen van de lijst te schrappen die geen recht meer hadden op hulp. In datzelfde rapport noteerde men dat het aantal vreemde families van op het platteland erg gestegen was tijdens de jaren 1850 en dat dit fenomeen dag na dag verergerde.¹⁰⁹

Waarschijnlijk liggen de cijfers uit de telling van 1846 veel lager dan het werkelijk aantal steuntrekkende vreemdelingen. Desalniettemin bevestigen ze de bevindingen uit de Gemeenteraadsrapporten en wijzen ze op bepaalde tendensen. Tussen 1850 en 1860 steeg het aantal vreemde families die hulp ontving met ongeveer drie kwart, terwijl het totaal percentage Brugse steuntrekkers eind van de vijftiger jaren net daalde met een kwart. De volkstelling van 1856 en de daaropvolgende armentelling was de belangrijkste oorzaak van de afname van Brugse steuntrekkers, maar ook de emigratie naar het buitenland zat hier voor iets tussen. De maatregelen om emigratie te stimuleren hadden echter niet steeds het gewenste effect. De Brugse autoriteiten beklagden zich erover dat veel arbeiders reisgeld ontvingen, maar na verloop van tijd toch terugkeerden om dan weer opnieuw te vertrekken als er grote werken aangekondigd werden ergens in het land. Dit fenomeen werd als een kwalijke zaak beschouwd voor de arbeiders in kwestie en een dure zaak voor de Brugse administratie. *Enkel sommigen die met reisgeld vertrekken om werk te vinden in het binnenland, slagen erin om in de mijnen aanvaard te worden waar ze een goed salaris verdienen, en in geval van een ongeluk kunnen rekenen op hulpverlening of een pensioen vanwege hun werkgever.*¹¹⁰

109 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1857.

110 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1855.

Gedurende de vijftiger jaren nam dus zowel het aantal vreemde armen als de aan hen toegekende steun stevig toe. Eerder werd opgemerkt dat ook het aantal uitgereikte werkboekjes verdubbelde in diezelfde periode. Het Gemeenteraadsrapport van 1854 vermeldt dat vooral de tijdelijke steuntrekkers getroffen werden door de toenemende levensduurte en de crisis.¹¹¹ Waarschijnlijk genoten juist de vreemde families in Brugge vooral tijdelijke en in mindere mate permanente hulp, waardoor het aan hen toegekende totale bedrag een opmerkelijke stijging vertoonde. Uit tabel 10 kunnen we afleiden dat het uitgekeerde bedrag per vreemd gezin verdrievoudigde gedurende de vijftiger jaren. De armentelling van 1858 deelde de steuntrekkers voor het eerst op in een groep van hulpbehoevenden die permanente steun genoot, en een groep die slechts tijdelijk steun ontving. Laatstgenoemde groep vertegenwoordigde een aandeel van 11% in het totaal van de uitgedeelde hulp.¹¹² Aangezien er voor de periode voordien geen gelijkaardige cijfers voorhanden zijn in de door ons bestudeerde bronnen, kunnen er geen conclusies getrokken worden over het aandeel van de tijdelijke steuntrekkers doorheen de tijd. De herhaaldelijke klachten gedurende de veertiger jaren dat er zelden armen van de lijsten geschrapt werden zien we weliswaar niet meer opduiken in de Gemeenteraadsverslagen gedurende de vijftiger jaren. Om een beter inzicht te krijgen in de hulpbedeling is ook hier verder onderzoek van de jaarrekeningen van het Bureel van Weldadigheid aangewezen, waarbij structurele en bijkomende steun enerzijds, en de hulp aan de eigen armen en aan vreemden anderzijds onderscheiden zouden kunnen worden.

In tegenstelling tot de twee voorgaande decennia liet het Stadsbestuur zich in de rapporten uit de vijftiger jaren overwegend positief uit over de situatie van de industriesector te Brugge. Hoopvol opperden ze: *de volgehouden inspanningen om nieuwe fabrieken op te richten zal ertoe bijdragen om de afkeer tegen het leven in de ateliers weg te nemen en de jongere generatie zal de voordelen van vast werk begrijpen en zich uiteindelijk plooiën naar de gewoonten van de grote industriële etablissementen.*¹¹³

111 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1854.

112 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1859.

113 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1856.

Het is ook tijdens de vijftiger jaren dat de stad Brugge zorgde voor een verbetering van de woonomstandigheden in de forten, waar veel van de ingeweken families zich hadden gevestigd. Deze verbeteringen werden mede ingegeven door de strijd tegen tyfus en cholera.¹¹⁴ Ten slotte werden in deze periode de Brugse ambtenaren van alle graden verzocht de armen gratis te ondersteunen bij het indienen van hun aanvraag voor hulp. Die maatregel kwam er vooral als gevolg van de malafide praktijken waarbij de formulieren tegen betaling in orde gebracht werden. Voor een arme kostte dit soms het loon van verschillende dagen. Bovendien werden de aanvragen vaak niet juist ingevuld. Gevolg was dat gefundeerde aanvragen die normaal aanvaard hadden moeten worden, verworpen werden. In andere grote Belgische steden werd daarom een *Bureau de petitionnement* opgericht. Brugge kon dit voorlopig nog zelf de baas.¹¹⁵ Alle bovenstaande factoren, samen met de bezorgdheid van het Brugse Stadsbestuur omtrent de toegankelijkheid van de armenzorg, bevestigen dat de stad doelbewust de gelegenheid gaf aan potentiële arbeidskrachten naar Brugge te immigreren, nu de Brugse industrie in een stroomversnelling terechtgekomen was.

DE TOEGANKELIJKHEID VAN DE BRUSGE INSTELLINGEN

Tijdens het proletariseringsproces in de 19de eeuw was de mogelijkheid tot het verkrijgen van tijdelijke hulp cruciaal voor potentiële immigranten. Deze hulp moest hen in staat stellen moeilijke periodes te overbruggen. In het Brugse Stadsarchief troffen we echter maar één dossier aan met bepalingen van onderstandswoonst in verband met slechts twintig gevallen.¹¹⁶ Een andere manier om de toegankelijkheid van de Brugse armenzorg te bestuderen is het achterhalen hoe gemakkelijk vreemdelingen toegang verwierven tot de zorginstellingen in geval van tijdelijke nood of ziekte. Een voor de hand liggende benadering is de analyse van de bewoners of patiënten van die instellingen zelf. In de Gemeenteraadsrapporten werden echter alleen voor het Sint-Janshospitaal en de bijhorende materniteit gedurende een langere periode en op een éénduidige wijze de aanwezige vreemdelingen vermeld.

114 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1851.

115 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

116 BRUGGE, *Stadsarchief*, Openbare Weldadigheid, Steun aan behoeftigen, Fiche K1XLI6, 11a250: domicile de secours 1843-1867.

Tabel 11: Vreemdelingen in het Sint- Janshospitaal en in de materniteit

JAAR	TOTALE BEVOL- KING	HOSPITAAL ST. JAN						MATERNITEIT	
		PATIENTEN			VREEMDEN			PATIENTEN	VREEMDEN
		AANTAL	% M	% V	%	% M	% V	AANTAL	%
1838	44.499	1.596							
1839	45.308	1.516	54%	46%	9%	64%	36%		
1840	46.020	1.565	53%	47%	10%	47%	53%	81	41%
1841	44.182	1.799	53%	47%	15%	46%	54%	92	27%
1842	44.804	2.036	56%	44%	11%	49%	51%	124	31%
1843	45.276	2.176						109	29%
1844	45.838	2.045			12%			112	31%
1845	46.340	2.044						141	22%
1846	46.765	2.905	58%	42%	13%	59%	41%	102	
1847	49.456	4.018			15%			190	21%
1848	49.211	3.383	56%	44%	16%	53%	47%	159	23%
1849	49.464	2.499	54%	46%	14%	60%	40%	129	29%
1850	50.698	2.047	53%	47%	13%	53%	47%	139	38%
1851	51.603	2.047	48%	52%	11%	36%	64%	152	30%
1852	52.001	2.504	55%	45%	12%	45%	55%	158	35%
1853	51.425	2.871	52%	48%	12%	44%	56%	178	27%
1854	51.484	3.301			12%			211	
1855	51.277	3.248			12%			172	
1856	50.825	3.092						166	34%
1857	51.235	2.341						144	34%
1858	51.572	2.380						177	36%
1859	51.752	2.543						176	38%
1860	51.995	2.162						204	33%
GEMIDDELDE		2.440	54%	46%	12%	51%	49%	148	31%

Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaar- verslagen 1839-1861.

Gemiddeld 12% van de patiënten in het Sint-Janshospitaal waren vreemdelingen, waarvan ongeveer evenveel vrouwen als mannen. Deze ondervertegenwoordiging van vreemde zieken ten opzichte van het totaal aantal vreemdelingen in Brugge, wat ongeveer 25% bedroeg volgens de telling van 1846, is opmerkelijk. In hoeverre dit een gevolg was van de moeilijkere toegang tot de zorginstellingen voor vreemdelingen kunnen we hieruit niet afleiden. Het bevestigt wel het vermoeden dat de immigranten voornamelijk deel uitmaakten van een jong en actief deel van de bevolking, en bijgevolg minder beroep moesten doen op de zorginstellingen.

Het zeer hoge percentage opnames van vreemde vrouwen in de materniteitsafdeling bevestigt dit omdat het wijst op de vele jonge vrouwen onder de immigranten en vreemdelingen. Dit komt overeen met wat Anne Winter vaststelde voor Antwerpen: dat *vreemdelingen sterker vertegenwoordigd waren in vormen van tijdelijke – en dan voornamelijk medisch gerelateerde – bijstand, dan in vormen van permanente steun*.¹¹⁷ Bij de interpretatie van dit percentage moeten we er eveneens rekening mee houden dat dit cijfer ook de vrouwen bevat uit het bedelaarswerkhuis en de penitentiaire inrichtingen, die daar slechts tijdelijk verbleven.

De reorganisatie van het bedelaarswerkhuis is dan weer een illustratie van het feit dat ook te Brugge de uitbreiding van de zorg hand in hand ging met een repressiever beleid. Het werkhuis werd in 1805 onder het Franse bewind opgericht als eerste in een reeks van vijf verspreid over het hele land. De bedelaarswerkhuizen ressorteerden rechtstreeks onder het Ministerie van Justitie en functioneerden met financiële inbreng van de provincies en de gemeenten. De werkhuizen werden verplicht bedelaars en landlopers op te nemen die veroordeeld waren of die zich er vrijwillig kwamen aanmelden.¹¹⁸

Door de verhoogde druk op de armenzorg en de stijging van de levensduurte slaagde het Brugse Bestuur er niet meer in om de kosten te dekken van de bedelaars die ten laste vielen van de stad. In 1840 stelde de stad Brugge voor om de opbrengst van het werk van de instellingsbewoners te gebruiken voor hun onderhoud, zoals voorzien werd in het Koninklijk Besluit van 12 oktober 1825. Vanaf 1846 maakten de rapporten melding van het groot aantal vreemde bedelaars die niet opgenomen werden in het werkhuis, maar teruggestuurd naar hun eigen gemeenten. In 1846 waren het er 298; in 1847 liep het aantal uitgezette bedelaars zelfs op tot 744. De stad nam speciale maatregelen en plaatste politie aan de poorten om de toegang van bedelaars van op het platteland te verhinderen.¹¹⁹ De mogelijkheid om zich vrijwillig aan te melden in het bedelaarswerkhuis gaf aan-

117 WINTER, 'Eigen armen eerst?', p. 16.

118 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 54.

119 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebleden van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1848.

leiding tot veel misbruik en zou in de crisisperiode van 1848 wettelijk aangepast worden als tegemoetkoming aan de klachten van diverse zijden. Enkel de houders van een attest van behoefteigheid uitgereikt door de overheid moesten nog opgenomen worden, en ook voor de minder dan 18-jarigen werden speciale arbeidsateliers opgericht.¹²⁰ Dankzij de nieuwe wet had de stad nog maar weinig last van bedelarij: in 1850 werden nog slechts 30 vreemde bedelaars die zich vrijwillig aanboden buiten de stadspoorten gezet door de politie. De ergernis van het Stadsbestuur richtte zich nu op de achterstallige betalingen van de verschillende gemeentebesturen voor het onderhoud van hun bedelaars in het werkhuis.¹²¹

Als gevolg van de voedselcrisis van 1853 deed zich opnieuw een serieuze stijging van de bedelarij voor. Amper een jaar later slaagde men erin het aantal te doen dalen, vooral door vreemde bedelaars na hun gevangenisstraf van acht dagen niet meer naar het werkhuis te escorteren, maar terug naar hun eigen gemeente te zenden.¹²² Vanaf 1857 werd ook de dagprijs van het bedelaarswerkhuis opgetrokken en trad men erg streng op tegenover de vrijwillige opnames.¹²³

BESLUIT

Bij de totstandkoming van het vreemdelingenbeleid en de houding van de autoriteiten ten opzichte van immigranten lijken politieke en economische motivaties op zijn minst evenveel doorgewogen te hebben als morele overwegingen. Op het nationale niveau kunnen we in het prille België niet echt spreken van een breuk met het verleden in de houding ten opzichte van vreemde ongewenste individuen. Niet de eigenheid of de afkomst van de vreemdeling, maar het feit of hij/zij een potentiële bedreiging vormde voor de openbare orde en de neutrale status van België, bezorgden hem/haar de status van ongewenste. Mannen werden hierbij veel meer in het vizier genomen dan vrouwen.

120 SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman*, p. 54-58.

121 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1852.

122 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1854.

123 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeentebladen van Brugge, Gemeentelijke jaarverslagen 1858.

In Brugge, waar iedereen die niet van de stad zelf afkomstig was als vreemdeling bestempeld werd, woog die eigenheid of afkomst evenmin door in het beleid en in het dagelijkse leven.

De nationale en de lokale autoriteiten stonden voor erg uiteenlopende uitdagingen die bepalend waren voor hun beleid ten opzichte van immigranten. Dit leidde regelmatig tot wrijvingen tussen beide bestuursniveaus, zowel bij de beleidsvorming als bij de uitvoering ervan. De Belgische Regering getuigde van een pragmatische houding en was vrij genereus in het toekennen van sociale bijstand aan buitenlandse vreemdelingen, met als doel een positief effect te creëren op de behandeling van de eigen emigranten in het buitenland. Het Brugse Stadsbestuur dat te kampen kreeg met een plattelandsvlucht, trachtte vooral het aantal hulpbehoevenden dat ten zijnen laste dreigde te vallen te beperken.

Ondanks de wrijvingen bleken beide bestuursniveaus elkaar probleemloos te vinden in hun houding tegenover bedelaars en oproerkraaiers, en in hun visie over de noodzaak tot disciplineren van de groeiende groep mobiele loonarbeiders. De geviseerde ongewenste immigranten zelf beïnvloedden op hun beurt de uitwerking van het beleid, waardoor de genomen maatregelen niet steeds het gewenste effect hadden.

In de eerste helft van de 19de eeuw werd de besluitvorming nog overwegend gestuurd door een op grondbezit gebaseerde agrarische economie. Na 1850 wogen de industriële belangen steeds meer door in het beleid van een ondertussen homogene liberale regering die geen interesse betoonde voor de oorspronkelijke herkomst van de vreemdeling maar wel in het feit of zijn activiteit de natie profijt kon opleveren.¹²⁴ Bedelaars bleven te allen tijde en overall ongewenst en werden in crisisperiodes massaal uitgewezen, dit op het nationale en vooral ook op het lokale niveau.

De nationale autoriteiten waren bij de controle op de mobiliteit niet enkel beperkt door de ontoereikende administratieve middelen waarover ze beschikten, maar ook door hun afhankelijkheid van de lokale autoriteiten voor de uitvoering van het door hen uitgestippelde beleid. Maar meer dan eens bleken de economische belangen van

124 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 135.

bedrijven te primeren boven de bezorgdheden van het nationale beleid omtrent vreemdelingen. Bovendien liet de Staat zich in principe niet in met de sociale politiek en de controle over arbeidsmigratie werd via de werkboekjes gedeeltelijk uitbesteed aan de werkgevers.

De lokale autoriteiten die instonden voor de armenzorg organiseerden deze naar eigen goeddunken en op zeer arbitraire wijze. Hierbij kregen ze een grote manoeuvreerruimte binnen de nationale onderstandswoonstwetgeving om zo de arbeidsmigratie onder controle te krijgen.

Niet toevallig werd de wet op de onderstandswoonst verstrengd in 1845, tijdens een periode van zware economische crisis. De termijn voor het verwerven van een nieuwe onderstandswoonst werd verlengd en de terugbetalingsprincipes versterkt. Hiermee leek de oude vete tussen de steden en de plattelandsgemeenten over de aansprakelijkheid voor de armen beslecht in het voordeel van de steden. Daarnaast voorzag de wetgeving in een volledige bescherming tegen buitenlandse armlastigen door deze vanaf 1845 uit te sluiten uit de publieke armenzorg.

In Brugge, dat rond 1850 op de trein van de vooruitgang sprong, kon het Stadsbestuur er dankzij de onderstandswoonstwetgeving voor zorgen dat de immigranten steeds toegang kregen tot de zorginstellingen zonder zelf voor de kosten op te draaien, althans niet volledig. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor de versnelling in het industrialiseringsproces. De uitbreiding van de zorg ging ook hier gepaard met een repressiever beleid en een verhoogde controle op en disciplineren van de werkende armen. De armentelling van 1856, de reorganisatie van het bedelaarsdepot, en het ingeburgerd raken van de werkboekjes als controlemiddel op de mobiliteit van de arbeiders zijn hier enkele sprekende voorbeelden van.

Pas op het einde van de 19de eeuw zou de Staat zich meer met de sociale politiek inlaten met als gevolg dat de grens tussen de eigen behoeftigen en die van buiten de stadspoorten moest plaatsmaken voor het onderscheid tussen behoeftigen die staatsburger waren en behoeftigen van buitenlandse herkomst. Interne deportaties werden hierdoor uitzonderlijk.¹²⁵

125 MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk*, p. 114.

In tegenstelling tot de 19de eeuw leven we vandaag in een welvaartstaat, waar nationaliteit een centrale plaats inneemt in het dagelijkse leven van de burgers en in de gecentraliseerde overheidsadministraties. Thans heerst minder interne ongelijkheid dan in de 19de-eeuwse Belgische samenleving, maar tegelijkertijd is de internationale ongelijkheid spectaculair gestegen. De opkomst van de welvaartstaat en het nationalisme zijn twee evoluties die er samen toe hebben geleid dat de ongewenste immigrant in België vandaag de buitenlander is. De centralisatie van het beleid zorgt ervoor dat de Staat de controle op migratie beter kan uitvoeren, zonder hiervoor af te hangen van het lokale bestuursniveau. Bovendien mengt de Staat zich nu ook actief in de sociale politiek. Als rechtstreeks gevolg van de welvaartstaat kampt onze huidige maatschappij met een onevenwicht tussen de nood aan arbeidskrachten en de beperking van de mobiliteit van arbeiders. Dit is een belangrijke oorzaak voor de enorme omvang van de zwarte economie van vandaag.

Net als in de 19de eeuw is het immigratiebeleid vandaag niet altijd afgesteld op de sociale realiteit. In de steeds sneller evoluerende wereld waarin we leven heeft de natiestaat reeds aan belang ingeboet en is er een nieuwe hoofdrolspeler 'Europa' op het toneel verschenen. En net als in de 19de eeuw zorgen de tegenstrijdige focus en belangen, en de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende bestuursniveaus voor wrijvingen. Dit is niet in het minst het geval wanneer het immigratiebeleid en de daarmee gepaard gaande uitdagingen ter sprake komen. Denken we maar aan het spanningsveld tussen de 'waarden' van Europa en de dagdagelijkse uitdagingen waar zijn lidstaten voor staan als rechtstreeks gevolg van de huidige vluchtelingencrisis; het afschermen van het eigen territorium en doorsluizen van immigranten naar naburige lidstaten; de beperkte slagkracht van de Europese instellingen die telkens ondermijnd wordt door de lagere bestuursniveaus met elk hun eigen belangen; de gemiste uitwerking van beleidsbepalingen die door de immigranten zelf doelbewust gebruikt en zelfs misbruikt worden in hun overlevingsstrategieën; de tegenstelling tussen de nood aan migratie en de angst voor migranten...

Ondanks de snelle evolutie die niks onveranderd laat, vallen er misschien meer parallellen te trekken dan op het eerste zicht zou lijken, tussen dit 19de-eeuwse Belgische verhaal en ons huidige Europese verhaal?